

Н.В. Заяц (Мінск)

Беларускі ліра-эпас канца 1980-х – 1990-х гадоў: спецыфіка жанру

Канец 1980-х – пачатак 1990-х гадоў – час кардынальных сацыяльна-палітычных пераўтварэнняў, у выніку якіх былі абнародаваны раней невядомыя факты савецкай гісторыі. Уключэнне ў камунікатыўны дыскурс і актыўнае абмеркаванне табуяваных тэм натуральна вялі да змен у грамадскай псіхалогіі. Паэзія як чуйны барометр часу не магла застацца абыякавай да гэтых зрухаў – пісьменнікі розных літаратурных генерацый і творчага тэмпераменту адчулі неабходнасць у мастацкім асэнсаванні складаных і драматычных перыпетый народнага быцця на працягу ХХ стагоддзя. Найбольш прыдатным па жанравых параметрах і досыць аператыўным для гэтага з’яўляецца ліра-эпічны жанр. Па трапным выказванні Н. Гілевіча, “паэма як жанр не можа “расходавацца” на дробязі. Усё ў ёй павінна быць істотна, значна, маштабна – і думкі, і пачуцці, і вобразы” [4, с. 58]. Маштабнасць сучаснай паэмы выяўляецца як праз адлюстраванне падзей рэчаіснасці (эпічны фактар), так і праз іх асэнсаванне аўтарам, яго суб’ектыўнае светаўспрыманне (лірычны фактар). У ліра-эпасе канца 1980-х – 1990-х гадоў відавочна ўзмацняецца роля суб’ектыўна-выяўленчага пачатку і пазначаецца тэндэнцыя да эканоміі маўленчых сродкаў: класічны коласаўскі тып паэмы амаль поўнасцю выцясняецца творами, невялікі аб’ём якіх утрымлівае ў сабе глыбокую змястоўнасць, апісальнасць саступае месца інтэлектуальнасці, прадметная канкрэтыка – шматмернасці і шматзначнасці вобразаў. У якасці адной з адметных рыс і асноўных адзнак паэмы можна назваць яе праблемна-тэматычную сінтэзнасць. Разам з тым у тэматычным рознагалосці і ўзаемаперапляценні заўсёды вылучаецца ідэйна-сэнсавая дамінанта, якая падпарадкоўвае сабе другасныя тэмы і матывы.

На паэтычную авансэну канца ХХ стагоддзя выходзіць шэраг паэм, прысвечаных Чарнобылю. Сярод першых у нацыянальным ліра-эпасе на гэтую падзею адгукнуўся Я. Сіпакоў паэмай у прозе “Одзіум” (1990). Асноўным стылістычным прыёмам, што вызначае паэтыку твора, з’яўляецца антытэза –

супрацьпастаўляюцца дзве эпохі, да і пасля трагедыі: *“Была, ці чуецца, вёска, а стала зона адсялення. / Было поле, а стала зона адчужэння. / Быў лес, а стала зона пастаяннага радыяцыйнага кантролю. / Былі грады, а стала зона перыядычнага дазіметрычнага кантролю”* [8, с. 303]. Наватарскай бачыцца структурна-фармальна рэалізацыя творчай задумы – кампазіцыйным каркасам выступае хрысціянская малітва “Ойча наш”, якая пастаянна перарываецца аўтарскім тэкстам. Празаізаваная мова ў многім спрыяе праяўленню ў творы стылявога сінкрэтызму: сумяшчаецца лексіка розных пластоў (памяншальна-ласкавыя, словы зніжанай стылістычнай афарбоўкі, спецыяльная лексіка), уводзяцца лічбавыя дадзеныя, гістарычныя даведкі. Апошнія адначасова дакументалізуюць паэтычны аповед і выконваюць важную ідэйна-мастацкую функцыю – уздзеяння на свядомасць і пачуцці. Побач з чарнобыльскай Я. Сіпакоў закранае і праблему беларускай ментальнасці: спагадлівы да чужой бяды народ заўсёды гатовы дапамагчы іншым, але абыхавы да сябе і сваіх дзяцей.

Праблема нацыянальнага характару на фоне экалагічнай катастрофы востра паўстае ў паэме В. Зуёнка “Падарожжа вакол двара” (1989–1990). У звязцы з чарнобыльскай тэмай у творы выяўляецца яго лейтматыў – *самабежанства* са свайго двара (выраз “самабежанцы” ў дачыненні да паэмы ўжыў Р. Барадулін). Распачны плач перасяленцаў-бежанцаў чуўся лірычнаму герою ў гады ваеннага маленства, яшчэ больш балюча ўспрымаецца ім гора вымушаных перасяленцаў-“чарнобыльцаў” у мірны час. Іншая, не менш важная і трагічная грань праблемы – добраахвотнае адмаўленне вяскоўцаў, звабленых марамі аб гарадскім Эдэме, ад свайго двара. У выніку маштабнай па размаху акцыі – перасялення моладзі ў гарады – многія вёскі аказаліся пакінутымі, а разам з гэтым стала забывацца народна-сялянская мараль. Яшчэ адной іпастасцю праблемы з’явілася ледзь не татальнае “самабежанства” ад свайго мовы, культуры. Усё гэта прывяло да страты гістарычных каранёў, беларус перастаў адчуваць сябе гаспадаром на ўласнай зямлі: *“Мы як прышэльцы на сваім двары, / Мы бежанцы ў свайго ўласнай хаце...”* [6, с. 317]. Структурныя часткі паэмы – разрозненыя фрагменты, асобныя вершы,

якія “занатоўваюць” праявы сучаснага свету, – злучаюцца ў цэлае адзіным матывам страты, якая выходзіць далёка за межы асабістай, сыноўняй.

Увогуле ў плане структурнай арганізацыі сучасны ліра-эпас пазначаны імкненнем пісьменнікаў да нетрафарэтнасці і арыгінальнасці. Свежая і нязбітая архітэктоніка паэмы Р. Барадуліна “Удакладненні да асабовага лістка па ўліку партызанскіх атрадаў” (1992) уяўляецца аптымальнай для раскрыцця аўтарскай ідэі. Паэма нарадзілася ў выніку роздуму-ўспаміну над анкетнымі звесткамі – “двума лісткамі са школьнага журнала, запоўненымі бацькавай рукой”, датаванымі 8 ліпеня 1944-га года. Скупыя дакументальныя запісы набываюць у мастацкім тэксце другі план выражэння, схаваны за літаральны сэнс. Для паэта яны – жывая размова з бацькам, выкліканыя з забыцця цьмяныя, размытыя малюнкi, гукі, пахі, адчуванні (“*Каня сваёй памяці рассупою, / хай пасецца на ўзмежку / забыцця*” [2, с. 152]), гэта нагода выказаць даўні смутак і сыноўнюю любоў.

Падзагаловак “паэма смутку” – “бязбацькавіча” па страчаным на вайне родным чалавеку – падкрэслівае яе (паэмы) асабіста-інтымны характар. “Паэмай смутку і надзеі” назваў прысвечанае маці “Падарожжа вакол двара” В. Зуёнак, аднак там асабістае з’явілася падставай для выхаду на быццёвыя праблемы і стварэння панарамнай карціны нацыянальнага побыту на працягу ХХ стагоддзя. Твор Р. Барадуліна ў большай ступені падпарадкоўваецца тэндэнцыі да суб’ектывізацыі ліра-эпасу. Аўтар засяроджваецца на мастацкай рэканструкцыі жыцця аднаго чалавека – бацькі, пра якое, аднак, немагчыма гаварыць безадносна да лёсу агульнанароднага. Напрыклад, змена сацыяльнага статусу Івана Рыгоравіча – “пераход” з сялян у рабочыя – тлумачыцца звычайнай на той час акалічнасцю: ён ратаваў сям’ю ад дзейнасці мясцовай “тройкі” (“*І ў Кавалеўшчыне / за шклянкаю самагонкі збіраліся ўтрох / і, навесялеўшы, казалі: / – Давай пасадзім Стахвана...*” [2, с. 154]). Бацька жыў у эпоху, калі “*падазронасці воз, / на якім ехаў перапуджаны лёс, / не падскокваў на брукаванцы ўлегцы*” [2, с. 155], і разам з іншымі спазнаў яе цяжкасці.

Асноўнымі спосабамі выяўлення аўтарскай думкі ў творы выступаюць філасафізм, засяроджаная разважлівасць. Паэтычны голас аўтара поўніцца лірычнымі інтанацыямі, так, асаблівае хваляванне ў сына выклікае запіс у графе “сямейнае становішча”: *“Барадулін Грыгор <...> Бацька ў анкеце помніў мяне / і ў прыдачу / за мною запісаў Вушачу. / Любога чуласць такая кране...”* [2, с. 165]. Заканчваецца твор малітвай, нашаптанай паэту ягоным “вечным смуткам”, – “каб не заблудзіўся бацька <...> на нябёсах”.

“Сучасная беларуская паэма ў значнай ступені жанр сінтэтычны, яна разнастайная сваімі формамі і жанравымі адгалінаваннямі: ліра-эпічная, лірычная, драматычная, ліра-публіцыстычная, лірычна-драматычная, лірыка-філасофская і інш.” [3, с. 84]. Твор Р. Барадуліна “Удакладненні да асабовага лістка...” па сваіх характарыстыках адпавядае лірыка-філасофскай мадыфікацыі жанру. У паэме Н. Гілевіча “Лодачкі” (1997–1998) пры агульнай лірычнай настраёнасці заўважна ўзмацняецца роля эпічнай тэндэнцыі. Сюжэт пабудаваны не па прынцыпу асацыятыўнасці, як у творах В. Зуёнка, Р. Барадуліна (гэта абумоўлівае “фрагментарнасць”, “мазаічнасць” мастацкага палатна), а грунтуецца на развіцці падзеі. Паэма уяўляе з сябе споведзь-пакаянне, запозненыя словы прабачэння паэта за крыўду, ненаўмысна нанесеную ім малодшай сястры. “Яе надзею, яе падораную лёсам мару” – туфлі-лодачкі з амерыканскай дапамогі – лірычны герой, аўтар у юнацтве, прадаў на базары сталічнай прыгажуні. Нягледзячы на адразу ж атрыманае дараванне, брат і праз паўстагоддзя не можа забыцца на сваю віну: *“Усё ж няма, няма спакою мне, / І я, не знаю сам чаму, але / Хачу сказаць усім мужчынам краю, <> / Не прадавайце сестрыной надзеі, / Ні даччыной, ні матчынай, браты! <> Не прадавайце! Каб пасля аднойчы / Не давлялася горка шкадаваць”* [5, с. 56].

Побач з “біяграфічным” ліра-эпасам і водгукамі на падзеі ХХ стагоддзя ў гэты перыяд з’яўляецца нямала твораў на тэму далёкай мінуўшчыны. Вобраз першадрукара – цэнтральны ў паэме М. Арочкі “Судны дзень Скарыны” (1986–1989), дзе аўтар “спалучае элементы рэалістычных і ўмоўна-сімвалічных” (Г. Дашкевіч). Узнаўляючы складаныя перыпетыі лёсу Скарыны, М. Арочка

стварае вобраз незразуметай у сваім часе велічнай асобы, выгнанніка з роднай зямлі. У супрацьстаянні з сучаснасцю Скарына пацярпеў няўдачу – не знайшоўшы аднадумцаў, вымушаны пакінуць Бацькаўшчыну, – аднак справядлінасць і нямарнасць яго справы пацвердзіла гісторыя. У сувязі з лёсам першадрукара ўздымаецца праблема выгнання “прарокаў” са сваёй Айчыны, Радзімы-выгнанніцы, сугучная з’яўкаўскаму матыву нацыянальнага “самабежанства”: *“Дакуль бацькоўскі край / Выгнанцам будзе з краю? / І родная зямля – / Выгнанніцай з зямлі?”* [1, с. 162].

Гаворачы пра паэму канца 1980-х – 1990-х гадоў, нельга не сказаць пра філасофскае яе адгалінаванне. Як правіла, у падобных творах адсутнічае сюжэт у традыцыйным разуменні, не ўказваюцца часова-прасторавыя каардынаты, сацыяльная прывязка (калі яна ўвогуле магчымая) выяўляецца апасродкавана – праз сістэму індывідуальна-аўтарскіх метафар, нешматлікіх штрыхоў-накідаў з рэчаіснасці. Прынамсі, мастацкі свет “Паэмы пагашаных люстэрak” (1981, 1991) А. Разанава структураваны шэрагам адцягнена-паняціўных вобразаў: *“І карцела / лязу калізій / ўцяца ў думку і ў пачуццё. / Ното sum – / У Чырвонай кнізе / прачытаю сваё жыццё”* [7, с. 39]. Грамадская ж праблема, што выклікала роздум пісьменніка, маркіруецца “рэальнымі” мікра-вобразамі “небяспечных хлеба, вады”, “пустых вёсак, абязлюдзелых двароў”. Адметнасць разанаўскай філасофскай паэмы ва ўніверсальнасці яе зместу, у магчымасці інварыянтных “дэшыфровак” мастацкай ідэі. Твор можа разглядацца і як асабістая споведзь паэта, і як водгук на сацыя-культурныя праблемы (занядбанне вёскі), і як развагі над экалагічнымі пытаннямі (апошні складнік ідэйнага зместу асабліва актуалізуецца пасля чарнобыльскай аварыі). Праца над паэмай пачалася яшчэ да выбуху, аднак вынесена ў загаловак метафара *пагашаныя* – без жыцця, без агню людскіх позіркаў – *люстэркі* гранічна дакладна ўвасабляе трагедыю апусцелых пасля атамнай катастрофы мясцін, адабранага краю, спустошанага гнязда, што дае падставы гаварыць пра футуралагічна-папераджальную сутнасць твора. Сярод сучасных паэм творы А. Разанава вылучаюцца высокай ступенню

інтэлектуалізацыі мастацкага тэксту, складанай асацыятыўнасцю, абстрактнасцю вобразаў, дапускаюць розныя інтэрпрэтацыі.

Такім чынам, у літаратурным працэсе канца 1980-х – 1990-х гадоў паэма з’яўляецца адным з найбольш папулярных і шырока прадстаўленых жанраў. Адметнымі характарыстыкамі твораў выступаюць праблемна-тэматычная сінтэзнасць, кантамінацыя жанрава-стылявых уласцівасцяў, узмацненне суб’ектыўна-выяўленчага пачатку, спалучэнне публіцыстычнасці і філасафічнасці, актуалізацыя нацыянальнай ідэі. Многія з напісаных у гэты час паэм істотна разнастаілі і ўзбагацілі набыткі айчыннага ліра-эпасу.

Літаратура

1. Арочка, М. Судны дзень Скарыны : паэма / М. Арочка. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 167 с.
2. Барадулін, Р. Збор твораў : у 3 т. Т 3 : паэмы, вершы / Р. Барадулін. – Мінск : Маст. літ., 1999. – 335 с.
3. Бельскі, А.І. Паэзія / А.І. Бельскі // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя : у 4 т. / НАН Беларусі, Аддз-не гуманітар. навук і мастацтваў, Ін-т літ. імя Я.Купалы; навук. рэд. У.В.Гніламёдаў, С.С.Лаўшук. – Мінск, 2003. – Т. 4. Кн. 2 : 1986–2000. – С. 39–87.
4. Гілевич, Н. Пути и судьбы современной поэмы : анкета “ЛЮ” / Н. Гілевич // Лит. обозрение. – 1974. – № 11. – С. 58.
5. Гілевич, Н. Лодачкі : паэма / Н. Гілевич // Польшча. – 1998. – № 9. – С. 30–56.
6. Зуёнак, В. Чорная лесвіца : вершы і паэма / В. Зуёнак. – Мінск : Маст. літ., 1992. – 159 с.
7. Разанаў, А. Паляванне ў райскай даліне / А. Разанаў. – Мінск : Маст. літ., 1995. – 287 с.
8. Сіпакоў, Я. Одзіум : паэма / Я. Сіпакоў // Прайсці праз зону : проза, паэзія, публіцыстыка; уклад. І. Бутовіч; прадм. І. Шамякіна. – Мінск, 1996. – С. 300–320.